

לצאת מוואדי סאליב

יפעת וייס

הזיכרון הקולקטיבי של אירועי ואדי סאליב, שהתרחשו לפני שישים שנה, נוטה להתעלם מההיסטוריה הפלסטינית המקומית. היסטוריה זו מגלה כי יחסם של המוסדות הציוניים לשכונה בתקופת המנדט, כשעוד הייתה ערבית, הטרים את היחס לשכונה אחרי 1948, כשזו אוכלסה במהגרים מזרחים בעקבות הימלטות הערבים במלחמה. יתרה מזו, בניגוד לתפיסה הרווחת, ואדי סאליב אינו עוד שכונה שאליה הועברו מהגרים מרוקאים פסיביים בעל כורחם. אלה הגיעו למקום לאחר שבחרו לעזוב את הפריפריה שאליה נשלחו בפרויקט פיזור האוכלוסין הלאומי. העובדה שכבר אז פעלו לשפר את תנאי חייהם תוך התנגדות לתפקיד שנכפה עליהם היא מהותית להבנת התפרצות מאבקם נגד אפלייתם

נובמבר 2019

די ריאה בפרוטוקולים של ועדת החקירה לאירועי ואדי סאליב - הפגנות ומהומות שהתפרצו לפני שישים שנה בשכונה ובסביבתה על רקע האפליה המתמשכת של המזרחים - מעוררת מבוכה, תרעומת וזעם, ובצדק. מצטייר מהם ממסד יהיר ואטום המנהל מדיניות אוכלוסין כלפי מהגרים מוחלשים, במידה מצומצמת מאוד של אמפתיה ובמידה רבה של בורות; ממסד שאנשיו ותיקים ורובם ממוצא מזרח-אירופי, שניצב מול מהגרים יוצאי צפון אפריקה. הפרוטוקולים של ועדת החקירה הם תעודת עניות להנדסה חברתית ברוח המודרניזם הממזג - תהליך עיוור, גס ודורסני של בינוי אומה. ומעבר לכל הרעות החולות הללו חושף הניתוח הסמנטי של העדויות גם מידה ניכרת של אדנות ואף גזענות.

כך נראים אירועי ואדי סאליב דרך העדשה המתמקדת בשבועות הספורים שבין ההתפרצויות האלימות לסיכומי ועדת החקירה בקיץ 1959. אף שפרשנות זו אינה שגויה, ברצוני לטעון כי היא מצומצמת מדי. הבכורה שהוקנתה לזמן על פני המרחב בזיכרון הקולקטיבי המקומי של ואדי סאליב, וליתר דיוק לזמן הישראלי על פני המרחב הפלסטיני, צמצמה בעבר וממשיכה לצמצם בהווה את היכולת להבינו. מבט מרחבי שאציע על ואדי סאליב מאפשר להבנת פרשנות מקיפה יותר.

ואדי סאליב היא שכונה בפאתיה המזרחיים של חיפה. היא הוקמה בתחילת המאה העשרים, בעת פרפוריה של האימפריה העות'מאנית, בסמוך לתחנת הרכבת החיג'אזית שהייתה אמורה להגיע עד למכה, תוואי שבנייתו לא הושלמה מעולם. בראשיתה סיפקה השכונה קורת גג לבוני המסילה, מוסלמים עניים מרחבי האימפריה שהועסקו במיזם העצום. בימי המנדט הבריטי, עם גילוי של נפט בעיראק, החליפה עיראק את מכה וחשיבותה של העיר חיפה גדלה לאין שיעור. עתה היו אלה הנמל החדש ובתי הזיקוק שזקקו לידיים עובדות, ואלה הגיעו מהפריפריה הכפרית הערבית. העניים שבהם, מוסלמים בדרך כלל, מצאו קורת גג בוואדי סאליב.

באותן שנים עצמן החלו היהודים בבניית שכונה לתפארת מעל וואדי סאליב. שכונת הדר הכרמל, שקמה בתכנון מוקפד כעיר גנים ברוחם של מתכנן הערים אבנעזר הווארד ודומיו, הייתה אחת מגולות הכותרת של המפעל הציוני. הגן שהוקם בשכונה, גן בנימין, היה אחת משכיות החמדה של הארץ. האדריכל הסקוטי פטריק ג'דס, שתכנן רבים מהפרויקטים השאפתניים של האימפריה הבריטית, שאב מהתפתחותה של השכונה הרבה נחת.

הדר הכרמל הייתה אמורה לשמש כשכונת מגורים בלבד, אלא שההתנגשויות האלימות בשנת 1929, הקרויות מאורעות תרפ"ט, שיבשו מעט את התוכנית. בעקבות אירועים אלו – ובמיוחד בעקבות תקיפת השכונות היהודיות המזרחיות בעיר התחתית, ארד אל-יהוד וחארת אל-יהוד – התעורר חששם של היהודים לנוע באזורי המסחר בעיר התחתית. כתוצאה מכך החלו להתרכז בשכונה היהודית מכלול הצרכים המסחריים של תושביה. מתוך כך גדל הנתק בין יהודים לערבים.

אם כן, עוד קודם לאנטגוניזם הפנים-יהודי של שנות החמישים, הדר הכרמל וואדי סאליב קמו כמהויות נפרדות וסותרות. בשל הגישה הבריטית של אימפריאליזם לא-פורמלי שמעט בהשקעות, מהגרי העבודה הערבים מעוטי האמצעים שהתגלגלו מהכפר השוקע לוואדי סאליב מצאו עצמם בשכונה חסרת תכנון ונעדרת תשתיות. לעומתם, העולים היהודים, שבעבור שלושים שנה היו עתידים להיקרא ותיקים, היו שליחיו של המפעל הציוני ונהנו ממשאבים יהודיים לאומיים שגיוסם ליווה את ההתיישבות הציונית מראשיתה. כך התבססה בתקופת המנדט הדיכטומיה בין שני הרבעים כשתי מהויות עירוניות סותרות – הדר, השכונה המודרנית המתוכננת למשעי, וואדי סאליב המסורתית שהתפתח באופן סטיכי.

במחצית השנייה של שנות השלושים, כאשר קם חשש כי חיפה תוכרז כעיר בינלאומית במסגרת המאמצים הבינלאומיים לפתרון חלוקה, שקדה הסוכנות היהודית לשנות את רוע הגזרה ולשם כך הקימה את ועדת חיפה. תפקיד הוועדה היה להצדיק את הפיכתה של חיפה לעיר יהודית, "עיר עברית", וגם לאפשר ליהודים לממש את הפוטנציאל הנדל"ני שהיה טמון בוואדי סאליב. כאן הופיע לראשונה הרצון לרוקן את השכונה מתושביה המוסלמים העניים, להרוס אותה ולבנות אותה מחדש כ"סיטי" – מרכז עסקים ומגורים יהודי מודרני. את תושבי השכונה המוסלמים המקוריים הציעה ועדת חיפה להעביר לשוליים הכפריים של העיר ולשפר את תשתיות התעבורה כדי שיוכלו בעתיד להגיע מהפרברים אל מקומות העבודה בעיר. הגיונה של תוכנית זו כרך יחדיו אינטרסים לאומיים וחשיבה תכנונית מודרניסטית.

מלחמת 1948 והימלטותם החפוזה של הערבים לאחר נפילתה של העיר לידי כוחות ארגון ההגנה באפריל סיפקה לכאורה את התנאים למימושה של התוכנית. ואכן, עוד במהלך הקרבות החלו הכוחות היהודיים הלוחמים בהרס העיר העתיקה, היא האזור שרובו נבנה בתקופה העות'מאנית ואשר השתרע בין ואדי סאליב במבואות המזרחיים של העיר לוואדי ניסנאס במבואותיה המערביים. אבל ההרס נעשה בחיפזון ובמידה חלקית; בתנאי המלחמה לא היה אפשר לשקם את עיי החורבות; יתר על כן, התברר שהנדל"ן הערבי, שהפך בתוך רגע מבית ל"רכוש נטוש", הוא נחוץ וחיוני לנוכח גל ההגירה היהודי הגדול. התכנון העירוני קרס, ואפילו תוכניות קצרות מועד - כמו הכוונה להפוך את ואדי ניסנאס לרובע הנוצרי של העיר ואת ואדי סאליב, על תשתיתו הרעועה, לרובע המוסלמי - מומשו רק חלקית, משום שהתברר שבחיפה נותרו כ-500 תושבים מוסלמים בלבד.

בניגוד לדעה הרווחת, אכלוסו של ואדי סאליב בשלהי שנות הארבעים ובשנות החמישים לא היה תוצר של כוונת מכוון אלא של תהליכים קונטינגנטיים. היו ללא ספק בני מזל שזכו לחלקים טובים יותר מהשלל הפלסטיני, כפי שהעיד בצדק בפני ועדת החקירה דוד בן-הרוש, ממובילי המאבק. אך החלקים הטובים פחות - וואדי סאליב בהחלט נמנה עימם - חולקו ונלקחו במערבולת של אילוצים ומקריות. אל ואדי סאליב נהרו באותה תקופה כולם, אך היו מי שלא הצליחו מאוחר יותר לעזבו.

יכולתו של המהגר לצאת מוואדי סאליב, או ליתר דיוק - אי-יכולתו לצאת ממנו, הייתה סוגיה מהותית יותר מסוגיית הדרך שהובילה אותו אל השכונה בשלהי שנות הארבעים ובמיוחד באמצע שנות החמישים. באותה תקופה התגוררו בוואדי סאליב מזרחים ואשכנזים. מצבם הכלכלי של האחרונים, או של חלקם לפחות, השתפר לאחר 1952 בעקבות הסכם השילומים. מי שהיו זכאים לפיצויים האישיים מגרמניה (וידוע כי מדרג הזכאויות היה מורכב), ומי שרצו וידעו לממש את זכאותם ומצבם הנפשי אפשר להם לעשות זאת, שיפרו באותן שנים את רמת החיים שלהם. חלק גדול מהפיצויים האישיים הושקעו בשנות החמישים בדיור, כפי שהראה ראול טייטלבוים בספרו **הפתרון הביולוגי: שערוריית הפיצויים האישיים לניצולי השואה** (2008); ומי ששיפר את תנאי הדיור שלו באותן שנים שיפר בהזדמנות זו גם את סיכויי צאצאיו, כמובן, שכן אין כמו נדל"ן להבטיח את עתידו של הדור הבא באמצעות העברה בין-דורית של הון. אלה היו אשכנזים, אך לא "ותיקים" אלא אשכנזים מסוג אחר - ניצולי שואה במשמעות הרחבה של "שארית הפליטה", קטגוריה הכוללת גורלות מגורלות יהודיים שונים במהלך מלחמת העולם השנייה והכיבוש הנאצי באירופה.

ואדי סאליב התרוקן חלקית באמצע שנות החמישים, כאשר רוב תושביו החדשים עזבו. נותרו בו תושבים מעטים, אשכנזים ומזרחים, שהשתכנו בו בשלהי שנות הארבעים. אלא שמהר מאוד שב ואוכלוס, בין השאר בעולים ממרוקו. אלה - וכאן טעות נוספת - לא נשלחו לגור שם; כפי שאפשר לקרוא בעדויות ועדת החקירה, הם עולים שמיאנו למלא את משימת אכלוס הֶסְפֶּר שהטיל עליהם פרויקט פיזור האוכלוסין הישראלי, נטשו במהלכים עצמאיים את מושבי העולים בגבולות ועברו להשתכן ברכוש הערבי הנטוש שבעיר. רובם לא היו כפריים אלא יוצאי המלאח, שכונות העוני של ערי מרוקו. בהיותם רחוקים מתורת העבודה של גורדון ומהתפיסה של הפיכת הפירמידה היהודית של בורוכוב, לא היה שום כוח בעולם שיכפה עליהם עבודה בחקלאות, שלא הכירו ולא הוקירו. משום כך כפרו במשימה. כלומר, בניגוד לטענה הרווחת, לא כוונת המוסדות המיישבים היא שתרמה לריכוזה של אוכלוסייה יוצאת מרוקו בוואדי

סאליב אלא דווקא החתירה תחתיה. הרקע ההיסטורי הזה מהותי להבנת הסוכנות (agency) שהפגינו תושבים אלו באירועי 1959. בוואדי סאליב גרו אז אנשים אשר בעצם הגעתם למקום פעלו פעולה משמעותית כדי לשפר את תנאי חייהם, תוך התנגדות למוסדות המדינה; מחאתם ב-1959 הייתה מופע נוסף של פעולה כזאת.

אפשר כמובן לתהות מדוע לא שוקם ואדי סאליב ומדוע נותרו תשתיותיו בשלהי שנות החמישים כפי שהיו בתום המלחמה, ובעצם לא חודשו למן הקמתה של השכונה בשלהי שנות העשרים. לכך חברו בוואדי סיבות רבות: השכונה המוסלמית שהייתה ענייה ומקופחת בתקופת המנדט נותרה במעמד הארעי של "רכוש נטוש" לאחר המלחמה, ורבים מדייריה דאז התגוררו בה בצורה שאינה חוקית ומוכרת, לא היו רשומים ולא שילמו שכירות. היא טופלה בידי רשויות עירוניות שפעלו ברוח החשיבה התכנונית המודרניסטית, רשויות שמלכתחילה לא נטו חסד להביטאט הערבי (שלמן שלהי שנות השלושים היו מי שקיוו לחסלו ולהפכו לסיטי יהודי מודרני) ולא בורכו בחשיבת שימור כפי שהיא מוכרת לנו כיום, ואשר הופיעה בישראל רק בשנות השמונים. בנקודה זו חברה ההתנגדות רבת השנים לוואדי סאליב הערבית אל ההסתייגות המאוחרת מדייריה החדשים, העולים יוצאי ארצות ערב, ומתרבותם. תמהיל זה והיעדר האמצעים לא היה יכול לבשר טובות לעתידה של השכונה.

גם פינויו וחיסולו של ואדי סאליב בראשית שנות השישים, כפועל יוצא של מסקנות ועדת החקירה, מעוררים תהייה: ראשית ביחס לפיזור דייריו במיזמי השכונות שהוקמו עבורם, הרחקתם מלב העיר ופירור רקמת חייהם הדתיים והחברתיים, ושנית ביחס לכישלונן השיטתי של כל התוכניות למה שקרוי "שיקומו" של הוואדי, כלומר הפיכתו לשכונה מודרנית בשולי ה"סיטי" המתוכנן, שלא מומש מעולם. נקודות אלו אינן זכות למשקל הראוי בדיון הקיים. בטווח הארוך הצעדים האלה הם שחרצו יותר מכול את גורלם של דיירי ואדי סאליב, שפורברו ללא תוחלת. ואדי סאליב היה אפיזודה, פרשייה שנמשכה שנים אחדות; אבל החיים בשיכונים צפופים, בדירות קטנות שלא התאימו לגודל המשפחות האמורות לאכלס אותן, ולמעשה גם בניגוד להצהרה הראשונית על "ערבוב" אוכלוסייה במסגרת פינוי הוואדי כהמשך דפוס הסגרציה האתנית - כל אלה ליוו את הדיירים (שבעגה העירונית, אגב, נקראו "מפונים") עוד עשרות שנים. בסיכומו של דבר הדירות הזולות, כמו רבות מדירות הדיור הציבורי, נרכשו ביוקר.

פינויו והריסתו החלקית של ואדי סאליב צילקו בה בעת את רקמת החיים העירונית והפכו את השכונה לאזור רפאים, כמו חלקים מהעיר העתיקה של חיפה ומוואדי רושמייה. באופן פרדוקסלי, לאחר ריקונו של ואדי סאליב מדייריו האחרונים, כשנותרו רק הבתים הריקים, שלדיהם וחלונותיהם האטומים, נפרש לעין בבהירות מזהרת וללא כל כיסוי והסתרה אסונם של הפלסטינים, הנכבה, ובהקשר המקומי של חיפה - הימלטותם של כ-70,000 איש ואישה, כמחצית מתושביה של העיר המנדטורית וה"מעורבת", מבייתם בנסיבות המלחמה.

מהם יתרונותיה של קריאה זו? מה היא מלמדת אותנו בנוגע לוואדי סאליב, וכיצד היא משנה את הפרשנות של מה שנהוג לראות בו את ראשית המחאה המזרחית?

ההתבוננות בקורותיו של המרחב, כלומר בפלסטינה המנדטורית לפני שזו הפכה למדינת ישראל, מצביעה על כשלים בתכנון העירוני אשר יצרו דיכוטומיה בין ואדי סאליב להדר הכרמל והטרימו את המתח הפנים-יהודי. יתר על כן, בחינת המרחב דרך התכנון העירוני מעבה את הטיעונים ביחס לרתיעה מהמזרחי כ"ערבי". כוחה של פרשנות כזאת גדול מניתוח סמנטי של דוח זה או אחר, הנוטים להיתלות ברטוריקה ולא בפרקטיקה. מטבע הדברים, ההתבוננות המרחבית חושפת מספר גדול יותר של שחקנים, שורה ארוכה של אנשי השורה השנייה והשלישית, ואיננה מרוכזת בדמויות בודדות, במנהיגים פוליטיים ובהכרזותיהם אלא בתהליכים קונטינגנטיים אשר לעיתים חתרו וקעקעו כל כוונת מכוון.

ארכאולוגיית הזיכרון והרכוש של ואדי סאליב חושפת גם דיירים קודמים, פלסטינים ערבים, דיירים משכבר שאיבדו את ביתם או את כל עולמם ולא זכו לכל הכרה או פיצוי. ההיזכרות בדיירי הראשונים של ואדי סאליב איננה נעימה, ואזכורם בנשימה אחת עם אירועי 1959 עלול להידחות אצל מי שמאמינים כי מדובר במשחק סכום אפס שבו ההכרה בסבלו של האחד גורעת מההכרה בסבלו של האחר. אבל אולי טוב יהיה אם לצורך קיומו של דיון של ממש נרחיב גם את עולם המושגים, נעסוק בעולים, במהגרים ובפליטים, בגירוש ובפינוי, באפליה ובדיכוי, ביישוב ובשיכון. אולי אז נבין את האירועים במובנם הרחב, בזמן ובמרחב.

פרופ' יפעת וייס מרצה בחוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטה העברית. מאז 2017 היא מנהלת את מכון לייבניץ להיסטוריה ותרבות יהודית – שמעון דובנוב שבלייפציג. ספרה ואדי סאליב: הנוכח והנפקד יצא בסדרת הקשרי עיון וביקורת של הוצאת מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד.
